

Н. М. ОНИЩЕНКО

Наталія Миколаївна Оніщенко, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, член-кореспондент АПРН України, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Серед багатьох аспектів дослідження проблематики, пов'язаної із становленням, формуванням, розвитком громадянського суспільства, його окремих інститутів, на жаль, ні в рамках монографічних аналітичних праць, ні, навіть, у статейному викладі не були до цього часу, достатньо проаналізовані особливості, сутність, природа права громадянського суспільства.

Ні в якому разі не претендуючи на всеосяжний розгляд цього питання, більше того, маючи стійке переконання в тому, що такий розгляд сьогодні не є можливим, спробуємо зупинитися на деяких векторах, виокремити певні ознаки, що властиві праву громадянського суспільства як явищу соціальної дійсності.

«Справа в тому, як зазначає О. В. Петришин, що правове поле у цілому продовжує сприйматися суспільною свідомістю та відтворюватися правовою теорією як однієї влади на суспільство, право – як засіб здійснення певних управлінських завдань, знаряддя для силового забезпечення проведення певної політики, практично – як веління держави. За цих умов соціальне призначення права, функціонування правової системи зводиться виключно до регламентації суспільних відносин ...»¹.

Сучасні правознавці, крім того, зазначають, що у праві все відносно, оскільки воно «зумовлене» часом і місцем, силою і класовим інтересом, економікою і політикою тощо. Те, що сьогодні – правомірно, завтра стає протиправним, законне для однієї влади, злочинне – для іншої. Люди звикли до того, що зміст права не визначений і умовний, його значення тимчасове і відносне, цілі довільні і суб'єктивні. Якщо неправове право видається за правове, то дискредитується сама ідея права².

У зв'язку з цим останнім часом з'являється багато робіт, присвячених праворозумінню та соціальному призначенню права, проте, зрозуміло, що вищим ступенем є громадянське призначення цього інституту, тобто аналіз права в контексті захисту інтересів кожного суб'єкта і суспільства в цілому.

Натомість ігнорування багатфакторності чинників як соціального розвитку, так і самоврядного потенціалу громадянського суспільства призводить до штучного звуження сфери правового регулювання, виключно до функціонування державного механізму, який безперечно є важливим за умов необхідності концентрації та централізації ресурсів, але не єдиним провідником нормативної енергії права³.

Говорячи про право громадянського суспільства не слід забувати, що суспільство, яке складається із людей та відносин з приводу здійснення їх інтересів, не може

функціонувати нібито абсолютно незалежно від самих людей та їх безпосередніх відносин.

Отже, право має розглядатися як прояв суспільних відносин, передусім, взаємин між соціалізованими індивідами.

У такий спосiб право в даній статті розглядатиметься безпосередньо у зв'язку з процесами соціалізації індивідів, особливостями національної правової культури та менталітету.

Вважаємо, що підходячи до розгляду природи та сутності права громадянського суспiльства доцільним є принаймні три аспекти розгляду:

- 1) взаємозв'язок права та культури або «культурне насичення» правового поля;
- 2) взаємозалежність права та правосвідомості («нормальна» правосвідомість відчуває необхідність знати право, діяти відповідно до нього, боротися за право, внаслідок цього нормальна не подвоєна правосвідомість і стає благородною і нездоланною силою, силою духа, що визначає і виховує життя соціуму)⁴.
- 3) взаємовідповідність принципів права, зокрема, співвідношення принципів верховенства права та верховенства (недоторканості) закону.

Враховуючи обсяг статейної публікації в першу чергу хотілося б приділити увагу саме першому вказаному положенню, а отже духовному змісту, духовній сутності, моральним началам права громадянського суспiльства. У такий спосiб – трансформаціям права в контексті його гуманістичної сутності.

Тісна взаємодія і взаємозв'язок існують між правовою та моральною культурами⁵. Оцінка правових явищ, яка здійснюється правосвідомістю, є не лише правовою, а й моральною, визначення їх відповідності моралі суспiльства. Саме в громадянському суспiльстві можна стверджувати про найбільшу «близькість» морального та правового начал у регламентуванні суспільних відносин. Або можна констатувати, що однією з рис громадянського суспiльства є те, що право і мораль в ньому є найбільш близькими категоріями одна до одної, відмінності між ними виражені, що найменш. Проте, моральні канони, моральні засади або постулати, їх проникнення в суспільний розвиток, взагалі, і у правовий, зокрема, можливе тільки тоді, коли не девальвовані культурні цінності та культура як прояв цивілізованих відносин.

Відаючи належне дослідженням в галузі правової культури слід зазначити, що взаємозв'язок права та культури як такої, досліджені неповною мірою.

У юридичній літературі питання визначення і тлумачення правової культури традиційно визнається одним із складних і дискусійних. Так, багато хто з науковців зазначає, що сьогодні важко знайти інше явище, яке б породжувало таку кількість суперечливих тлумачень та інтерпретацій, як культура⁶. Така ситуація зумовлюється рядом обставин.

По-перше, слід вказати на існування різноманітних пізнавальних і практичних завдань, які ставляться науковцями при дослідженні правової культури як і будь-якого іншого, складного і багатоаспектного явища; а також проведення її аналізу під різними кутами зору.

По-друге, право і культура, зазначає Ю. С. Шемшученко, є взаємопов'язаними і взаємодіючими категоріями, оскільки право є елементом культури суспiльства, його соціальною цінністю. Власне право належить до елементів духовної культури, що обумовлює розгляд правової культури як явища ідеологічного порядку⁷. Однак процес пізнання правової культури суттєво ускладнюється відсутністю серед науковців єдності поглядів на право і культуру⁸.

Як наслідок, у філософії та інших суспільних науках відсутній однозначний підхід до розуміння феномену культури – якщо одні автори стверджують, що нині є понад 250 дефініцій даної категорії, то інші – близько тисячі⁹.

Термін «культура» (від латинського *cultura* – виховання, освіта, розвиток, оброблення) застосовується широко і тлумачиться залежно від того, до якої галузі знань чи практичної діяльності він належить. Найбільш загальне поняття «культура» означає сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених і створюваних людством, сукупність всіх видів перетворюючої діяльності із виробництва цих цінностей, що харак-

теризують рівень розвитку культури. Культура являє собою досягнення суспільства у виробничому, суспільному, духовному житті. Водночас вона характеризує рівень, ступінь розвитку будь-якої галузі господарської чи розумової діяльності (в тому числі щодо права).

Культура передбачає і загальнолюдські, і національні цінності. Вона перебуває в безперервному розвитку. Якщо культура характеризується якістю загальності, тобто присутності в тій чи іншій формі в усіх проявах суспільного життя, то це означає, що вона співвідноситься не з будь-якою окремою формою людської діяльності, а з історичним процесом в його органічній цілісності, з соціальною історією людства. Це дало змогу дослідникам зробити висновок стосовно того, що культура – це спосіб суспільного виробництва.

Специфіка дослідження зумовлює розгляд культури не в локальному, а в генеральному просторі людської життєдіяльності, в особливому зрізі соціального простору, коли саме культура утворює те поле і спосіб соціально-правового спілкування, в якому формується кожна окрема правова система з її внутрішньою структурою та особливостями, в тому числі у форматі громадянського суспільства. Це, в свою чергу, дає змогу вбачати в культурі складну, багатогранну систему механізмів і відповідно «здатність» їх активізувати, внаслідок чого стимулюється, координується, програмується і реалізується активність людей у суспільстві¹⁰.

Таким чином, поняття культури є узагальнюючим і має декілька значень – культура суспільства, культура частини суспільства, культура окремої особи, культура окремих видів людської діяльності, культура як здатність сприйняття цінностей та надбань людства.

Типові риси демократичної правової культури – тісно пов'язані із загальним визначенням та розумінням культури – це демократизм, гуманізм, зв'язок із різними галузями соціального життя, оптимальне поєднання колективних і особистих інтересів, справедливість, свобода, рівність. З іншого боку, рівень розвитку правової культури, ступінь її реформованості в свідомості та вплив на поведінку людей, безумовно, залежать і від діяльності правових інститутів. Так, бюрократична система створює основу для делігитимної влади, правового нігілізму, нівелює почуття відповідальності, породжує формальне відношення до справи, безвідповідальність.

Правова культура формується на основі всебічних глибоких знань права, його головних принципів і тенденцій розвитку, розуміння процесів реалізації, впевненості в необхідності всебічного нарощування цих знань в процесі виконання своєї діяльності, майстерного вміння використовувати повний арсенал юридичних засобів при розгляді будь-якої юридичної справи¹¹.

Оскільки людина живе в соціокультурному просторі, правова реальність не може формуватися поза нею і не нести на собі відбиток і культури, і соціальності. Правова реальність органічно включена в загальний, єдиний, нормативно-ціннісний континіум «соціальність-культура». Як соціальне явище в об'єктивній формі право існує в правових відносинах і соціальних інститутах, в суб'єктивній формі – у правосвідомості, що обслуговує правове життя. Цивілізований соціум вбачає в праві засіб захисту своєї цілісності і саморозвитку¹². Тільки право, що характеризується високим культурним потенціалом та демократичними ідеалами, може визначатися як право громадянського суспільства, де нового значення набувають явища справедливості та свободи.

Справедливість в праві, очікування від державної влади, від законів сприяє об'єктивним умовам, в яких людина здатна розкрити свою людську сутність найповніше, максимально¹³.

Людина – істота духовна, і вчені звернули увагу на цю її характеристику досить давно. До перших філософів, хто мислив людину як духовну істоту, належали Сократ, Протагор, Платон, Марк Аврелій, Августин та ін. Право, маючи витoki в людині, теж є духовним феноменом, воно утримує в собі духовну сутність. Греція залишила людству політичну теорію, досвід та ідеали безпосередньої демократії, відпрацьовану модель влади з активною участю народу. Від Риму залишилися конкретні державні установи, правові механізми та процедури, законодавство, правові принципи та поняття. Греція –

це політична ідеологія, це наука і мистецтво управління людьми, політичне знання, політична свідомість та вихованість, яка відрізняє культурних елітів від варварів, на-самкінець, це мудреці – філософи та політичні стратеги. Рим – це інститути представницької, законодавчої, виконавчої, юридичної влади, це державні діячі, юристи. «Підґрунтя права, – писав Г. Гегель, – це загалом духовне, а його найближче місце й висхідна точка – це воля; система права – це царство здійсненої свободи, світ Духа, породжений ним самим»¹⁴.

Людина – свідомий суб'єкт права, він володіє собою, управляє своїми діями та відповідає за них. У цьому і полягає сенс будь-якого права, правопорядку, державності. Справжня держава і правопорядок, як переконливо свідчить період розквіту державності у греків і римлян, сильне не поліцейськими мірами, не страхом, стверджував І. А. Ільїн, а вірністю громадян своєму обов'язку, їх негативному ставленні до злочинності, непідкупності чиновників, чесністю суддів, патріотизмом рядових громадян, державним смислом магістратів, громадянської мудрості політиків і мислителів, хоробрістю і дисциплінованістю воїнів¹⁵.

За Гегелем, суб'єктом права виступає людина-власник, яка об'єктивує себе, керується мораллю. Соціальна канва зміцнювалася і перепліталася всесторонньою залежністю усіх від всіх. І це відбувалося не лише на основі економіки «громадянського суспільства» (Гегель), чи розвитку виробничих відносин (Маркс), чи безпеки на базі *contractus socialis* (Гоббс). Ближче за всіх до істини був Арістотель: свідок та об'єктивний аналітик довів, що людей об'єднує прагнення до задоволення «соціальних інстинктів», потреба в духовному спілкуванні, мовної комунікації. Щоб людина стала суб'єктом права, вона має стати суб'єктом відносин власності. Власність, – підкреслює В. Нерсесянц, – це не лише форма буття свободи, вона створює «загалом цивілізаційне підґрунтя для свободи і права. Де повністю заперечується право індивідуальної власності на засоби виробництва, там не лише немає, але й в принципі неможливі свобода і право»¹⁶.

Право – це феномен, що можливий лише в суспільстві, яке складається з громадян, що є повноцінними суб'єктами права. Отже, свобода – це умова існування права. Саме правова наука надала метафізичній свободі практичний вимір, переконала людину, що саме вона може досягнути істини і перебудувувати світ.

Право – це форма буття і вираження свободи. Де існує вільне суспільство, що складається з вільних громадян – особистостей, там життя є правовим, а правовий розвиток – демократичним. Право – це простір свободи, рівного її масштабу і міри. І навпаки, не право – це заперечення вільної волі, відсутність рівної міри свободи в суспільних стосунках. Отже, свобода складає сутнісну рису права, а також є проявом культурного розвитку та духовного втілення ідеалів людства, що стають найбільш рельєфними при формуванні та розвитку громадянського суспільства.

С. Алексєєв вважає право гарантованим носієм свободи людини, способом її переключення у творчу, створювальну активність¹⁷. Видатний російський вчений М. Марченко вбачає сутність права як центрального елемента національної правової системи¹⁸.

Цінність права в громадянському суспільстві зумовлена його здатністю слугувати метою і засобом для задоволення соціально-справедливих потреб індивідів і суспільства в цілому, утверджуючи справедливі і гуманні начала у взаємовідносинах особи і влади, виступати силою, що долає сваволлю. Корисність права в тому, що воно надає діям людей організованості, стійкості, узгодженості, забезпечує їх підконтрольність. Отже, право вносить елементи упорядкованості, порядку в суспільні відносини, є засобом їх цивілізації. Організоване громадянське суспільство не може існувати поза правом, причому правом як еталоном високої духовності та культурним взірцем. Загально-соціальною цінністю права полягає в тому, що воно справляє вплив на поведінку і діяльність людей є засобом узгодження їх специфічних інтересів, що воно є виразником свободи особи у суспільстві. При цьому право окреслює межі цієї свободи, воно протистоїть несвободі, сваволі, безконтрольності окремих індивідів і груп людей. Отже, право громадянського суспільства можна розглядати як об'єктивно зумовлену в конкретних історичних умовах форму свободи в діях і вчинках людей, в їх взаємовідносинах один з одним. Іншими словами, право це формальна свобода, проникнута високими духовними ідеала-

ми, гуманними початками. Воно відкриває особі доступ до благ, виступає дійсним засобом соціальної захищеності.

Не є секретом, і сьогодні це має багато підтверджень, що «неспроможність права», його «хворобливий» стан неможна пояснити слабким теоретичним підґрунтям національної правової системи; більше того, наявна сучасна законодавча база України свідчить про те, що в ній в цілому, враховані не лише національні, а й європейські вимоги і стандарти, і при тому можна спостерігати повну або часткову відсутність ефективності в сферах правового регулювання, правореалізації, правозастосування, яку пояснити важко, якщо враховувати тільки вади тих чи інших правозастосувальних механізмів. Пояснення «недієвості» часткової або повної законодавчих норм слід шукати, на наш погляд, у духовній сфері розвитку та життєдіяльності індивідуума.

Саме занепад «культурного рівня» права призводить до шокуючих розміркувань та висновків в політичній або економічній галузях щодо можливості та необхідності дотримання або ігнорування останнього в будь-який спосіб того чи іншого закону. Ще більше занепокоєння викликає, і не може не викликати, загальнокультурний та культурно-правовий рівень в сучасному суспільстві. Всі «заклики», блага наміри та побажання не можуть привести наше право, а отже і суспільство до цивілізованих стандартів забезпечення прав людини. Тому, не зволікаючи, посилаючись на «прешочерговість» економічних завдань слід активно формувати «культурні» засади життєдіяльності людини, а отже стандарти, постулати, принципи правової і політичної культур, високий рівень яких свідчить про здатність права здійснювати громадянський захист, захист інтересів суспільства та індивіда.

Такий підхід дає змогу розставити акценти у проблематиці, присвяченій праву громадянського суспільства як праву, що втілює культурні ідеали, цінності і надбання людства, все більше перебуває на «службі» у суспільства, забезпечуючи його потреби і інтереси.

¹ Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: Монографія. – Х.: Право, 2007. – С. 91.

² Темнов Е. И. Звучащая юриспруденция. – М., 2010. – С. 502.

³ Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: Монографія. – Х.: Право, 2007. – С. 98.

⁴ Ильин И. А. Сборник соч.: в 10 т. Письма 1939–1954 гг. – М., 1999. – Т. 4. – С. 156.

⁵ Мачин Н. Ф. Правовая этика как наука. Теоретико-методологические проблемы права. – М.: Зерцало-М, 2007. – С. 236-250.

⁶ Теория государств и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – С. 571; Меньюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // Право України. – 2001. – № 4. – С. 21.

⁷ Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури // Право та культура: теорія і практика. – К.: МП «Леся», 1997. – С. 4-5.

⁸ Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави України. – С. 13.

⁹ Леції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / Заг. ред. А. В. Яртия, С. М. Шендрика, С. О. Черепанової. – Львів: Світ, 1994. – С. 6.

¹⁰ Кормич Л.Л., Багацький В.В. Культурологія (історія і теорія світової культури ХХ століття): Навч. посіб. – Х.: Одиссей, 2003. – 304 с.

¹¹ Богославский М. Парадоксы культуры ХХ ст. – Харьков: Харьковская госакадемия культуры, 2000. – С. 54.

¹² Мухаев Р. Т. Теория государства и права. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 489-495.

¹³ Оноре Тоні. Про право: короткий вступ / Пер. з англ. – К.: Сфера, 2004. – С. 108-109.

¹⁴ Гегель Г. Основи філософії права, або природне право і державознавство / П. Соколовський (ред.), Р. Осадчук (пер. з нім.), М. Кушнір (пер. з нім.). – К.: Юніверс, 2000. – 329 с.

¹⁵ Ильин И. А. Сборник соч.: в 10 т. Письма 1939–1954 гг. – М., 1999. – Т. 2. – С. 229.

¹⁶ Нерсесянц В. С. Философия права: Учебник. – М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 463.

¹⁷ Алексеев С. С. Линия права. – М.: Статут, 2006. – С. 270.

¹⁸ Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права / Уч. в 2-х томах. – М.: Проспект, 2007. – Т. 2.: Право. – С. 3-20.

Резюме

Серед багатьох аспектів дослідження проблематики, присвяченої становленню, формуванню, розвитку громадянського суспільства, його окремих інститутів, на жаль, ні в рамках монографічних робіт, ні, навіть, у статейному викладі дотепер досить повно не проаналізовані особливості, сутність, природа права громадянського суспільства. В даній статті автор спробує відповісти на ці, а також, пов'язані з ними питання.

Ключові слова: право, соціальне призначення права, право громадянського суспільства, громадянське суспільство, право і культура, право і правосвідомість, принципи права.

Резюме

Среди многих аспектов исследования проблематики, посвященной становлению, формированию, развитию гражданского общества, его отдельных институтов, к сожалению, ни в рамках монографических работ, ни, даже, в статейном изложении до сих пор достаточно полно не проанализированы особенности, сущность, природа права гражданского общества. В данной статье автор предпринимает попытку ответить на эти, а также, связанные с ними вопросы.

Ключевые слова: право, социальное предназначение права, право гражданского общества, гражданское общество, право и культура, право и правосознание, принципы права.

Summary

Among many aspects of research of the problematics devoted to formation, formation, development of a civil society, its separate institutes, unfortunately, within the limits of monographic works, even, in статейном a statement till now features, essence, the nature of the right of a civil society full enough are not analysed. In given article the author makes an attempt to answer on these, and also, the questions connected with them.

Key words: the right, social mission of the right, the right of a civil society, a civil society, the right and culture, the right and sense of justice, right principles.

Отримано 10.01.2010

О. М. АНОХІН

Олександр Миколайович Анохін, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри Таверійського національного університету ім. В. І. Вернадського

РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ В КОРАНІ І «САХІХЕ» АЛЬ-БУХАРІ

Історія становлення і розвитку ісламу свідчить про пріоритетну увагу цієї релігії до проблем зміцнення основ сім'ї, де центральне місце займають питання народження і виховання дітей, підготовки їх до активної участі в житті мусульманської общини. Діти розглядаються як дар і особлива милість Аллаха, що й зобов'язує батьків виконувати свій релігійний, соціальний та моральний обов'язок перед ними найкращим чином. Тому всі стосунки з дітьми батьки повинні будувати не самочинно, а згідно із встановленими вимогами, основи яких містяться в Корані¹ і сунні.

Саме це викликає необхідність осмислення релігійно-правових основ взаємовідносин батьків і дітей в ісламі та робить актуальним проведення відповідного дослідження.

© О. М. Анохін, 2010